

Ebû Bekir el-Hallâl: Ahmed b. Hanbel'in Öğretilerinin Derleyicisi*

ZİYAÜDDİN AHMED

ÇEVİREN: Dr. RAMAZAN ÖZMEN

Arş. Gör. YÜZÜNCÜYIL Ü. İLÂHİYAT FAKÜLTESİ

e-mail: ramazan-ozmen@yahoo.com

İmam Ahmed b. Hanbel'in *Mesâil*'inin¹ derleyicisi Ebû Bekir Ahmed b. Muhammed b. Hârûn b. Yezîd el-Hallâl, Hanbelîlerin ikinci kuşağına mensup idi. Onun ne aile ilişkisi ne de tam olarak doğum tarihi bilinmektedir. el-Hallâl'ın biyografisini yazanlar, onun hicrî 311 yılında yetmiş sekiz yaşında vefat ettiğini bildirmektedir. Bu nedenle biz eğer bu tarihten geriye doğru sayarsak, onun, Ahmed b. Hanbel'in hayatının son yıllarını yaşadığı 233 yılında doğmuş olduğu ortaya çıkmaktadır.

el-Hallâl'ın hayatının ilk yılları hakkında fazla bir şey bilmiyoruz. Bununla birlikte öyle görünüyor ki o, meslek hayatına oldukça erken bir yaşta başlamıştır. el-Hallâl Ahmed b. Hanbel'in ilk öğrencilerinden olan el-Hasen b. Arafâ'dan hadis dinlemiştir. İbn Arafâ, 257 yılında² vefat ettiğinde el-Hallâl 21 veya 22 yaşından daha büyük değildi. el-Hallâl, Ahmed b. Hanbel'in bir çok öğrencisinden eğitim almıştır ki, bunlardan biri olan Ebû Bekir el-Merrûzî onun en başta gelen hocası idi. el-Hallâl, Ebû Bekir el-Merrûzî vefât edene kadar onunla birlikte olmuştur.³

Sahip olduğumuz sınırlı bilgi sadece, el-Hallâl'ın, Ahmed b. Hanbel'in bir çok öğrencisinin eline dağınık bir vaziyette bıraktığı öğretilerinin der-

---

* Çevirisini sunduğumuz bu makâlenin İngilizce aslı, *Islamic Studies (Journal) of the Islamic Research Institute* adlı dergide (İslamâbâd/PAKİSTAN, c: IX, September, 1970, no: 3, s. 245-254) "Abû Bakr al-Khallâl –the Compiler of the Teachings of Imam Ahmad b. Hanbal" başlığı altında yayınlanmıştır. (Çev. notu).

1 İbn Hanbel'in görüşleri çoğunlukla, öğrencilerinin kendisine sorduğu sorulara verdiği cevaplar şeklinde muhafaza edilmiştir. Ahmed b. Hanbel'in kendisi ve onun öğrencileri bunları *Mes'ele* olarak isimlendirmişlerdir.

2 el-Hatîbu'l-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, V, 112; İbnu'l-Ferrâ, *Tabakâtu'l-Hanâbile*, s. 105, 295.

3 İbnu'l-Ferrâ, s. 295-6.

lenmesi şeklindeki zor görevi üstlendiğini göstermektedir. Muhtemelen, öğrencisi el-Hallâl'ı bu ulvî görevi üstlenmesi için teşvik eden el-Merrûzî olmuştur. Hocasının isteği üzerine el-Hallâl, İmam'la bizzat görüşmeden önce *Mesâil*'i derlediği söylenen el-Harb el-Kirmânî'den (ö. 280) *Mesâil*'i derlemeye koyuldu.⁴ el-Hallâl'ın hocalarının listesini verirken İbnu'l-Ferrâ şöyle demektedir: "Onların tek tek isimlerini sayıp dökmek çok zordur. el-Hallâl, İmam Ahmed b. Hanbel'in *Mesâil*'ini hem onun öğrencilerinden hem de onlardan dinleyenlerden derlemek maksadıyla en uzak yerlere şumüllü seyahatler yapmıştır."⁵

Belki de el-Hallâl'ın çabaları sonucu büyük İmam'ın öğretileri hâlâ yaşamaktadır. el-Hallâl'ın Ahmed b. Hanbel'in öğretilerinin derlenmesinde oynadığı rolü takdir ederken İbn Kayyım şöyle der: "İmam'ın bizzat kendisinin dâimâ, tâbîlerinin kendisinin görüşlerini yazmalarına engel olmasına rağmen, onun sözleri ve fetvaları yazılı olarak muhafaza edilmiştir ki, bunlar otuz ciltten fazla tutmaktadır. Allah'ın lütfu sayesinde şimdi biz onların çoğundan yararlanabilmekteyiz. Çok azı hariç, bunların hiç birisi kaybolmamıştır. el-Hallâl, bunları yirmi veya daha fazla ciltle varan *el-Câmiu'l-Kebîr*'de derlemiştir."⁶ el-Hatîb'in ifade ettiğine göre el-Hallâl, enerjisini İbn Hanbel'in ilmini toplamaya adanmış, bunun için seyahatlere çıkmış, mevcut kaynaklardan elde edebildiklerini yazmış ve sonunda onları bir çok kitapta derlemiştir.⁷ el-Uleymî'ye göre, 'o, hiç kimsenin ulaşamadığı ve kendinden sonra gelenlerden hiç kimsenin gidemediği yerlere gitme hususunda herkesten üstün çıkmıştır."⁸ el-Hallâl'ın İbn Hanbel'in öğretilerinin toplanmasında oynadığı rol, Hanefî mezhebinde Muhammed b. el-Hasen eş-Şeybânî'nin (ö. 189/805), Şâfiî mezhebinde er-Rabî b. Süleyman'nın (ö. 270/833-4) ve Mâlikî mezhebinde Sahnûn'un oynadığı rolle rahatlıkla kıyılanabilir. Bu kimseler, kendi imamlarının öğretilerine dayanarak derledikleri eserler vasıtasıyla kendi ekollerinin yayılmasında ziyâdesiyle sorumluluk üstlenmişlerdir.⁹

Ebû Bekir el-Merrûzî'nin yanı sıra, el-Hallâl İbn Hanbel'in aşağıdaki öğrencilerinden de İmam'ın öğretilerini derlemiştir ki, bunları şu şekilde zikretmek mümkündür:

4 A.g.e., s. 103; Ebû Zehra, *İbn Hanbel*, s. 182.

5 Aynı yer.

6 İbnu-Kayyımî'l-Cevziyye, *İlâmu'l-Muvakkûn*, I, 10.

7 Aynı yer.

8 el-Uleymî, *el-Menhecû'l-Ahmed*, (Zâhiriye yazması), zikreden: Ebû Zehra, *İbn Hanbel*, s. 182.

9 Ebû Zehra, *İbn Hanbel*, s. 174; Krş., en-Nevevî, *et-Tehzîb*, s. 106, 244.

1. Ahmed b. Hanbel'in en büyük oğlu Sâlih (ö. 266/879-80): Tarsus'ta kadılık yapan Sâlih, ekseriyetle babasının hukûkî görüşlerini kuşaktan kuşağa devretmiştir.¹⁰

2. İmam'ın ikinci oğlu Abdullah (ö. 290/903-4): Hadise özel ilgi duyduğu için Abdullah babasının takdirini kazanmıştır.¹¹ Abdullah sık sık el-Hallâl'in rivâyetlerinde râvî zincirlerinde görülür.

3. Hanbel b. İshâk (ö. 273/886-7): İmam Ahmed'in amcasının oğlu olan Hanbel'in, Ahmed b. Hanbel'den bir takım kıymetli *Mesâil*'i aktardığı zikredilmektedir.¹²

4. el-Harb b. İsmâil el-Kirmânî (ö. 280/893-4): el-Kirmânî'nin de İmam'ın bir takım *Mesâil*'ini yazarak muhafaza ettiği zikredilmektedir. el-Hallâl ona büyük hayranlık duymaktadır.¹³

5. Abdulmelik b. Abdilhamîd el-Meymûnî (ö. 274/878-9): Ahmed b. Hanbel'le yirmi beş yıl kadar beraber olmuştur. Ahmed b. Hanbel onu çok takdir etmiş ve *Mesâil*'ini yazması için ona izin vermiştir. el-Meymûnî'nin İmam'dan on sekiz bölüm *Mesâil* yazdığı söylenmiştir.¹⁴

6. Ebû Bekr Ahmed b. Hânî' el-Esem (ö. 260/873-4): Ahmed b. Hanbel'den bir çok *Mesâil* rivâyet etmiş ve bunları kitaplarda derlemiştir.¹⁵

7. İbrâhim b. İshak b. el-Harbî (ö. 285/898-9): Dindarlığı ve ilmi ile ünlü idi. O, İmam'la birlikte on altı yıl kalmış ve bir kaç kitap telif etmiştir. el-Harbî'nin arzusu, fikirlerinin her zaman hem İbn Hanbel'in fikirleri hem de ashâbu'l-hadis'in fikirleri tarafından teyit edilmesi idi.¹⁶

8. Ebû Dâvud Süleyman b. el-Eş'as es-Sicistânî (ö. 275/888-9): Kütüb-i sitte'den biri olan **Sünen**'in müellifi Ebû Dâvud, söylendiğine göre, İbn Hanbel'den önce eserinde icâze'ye yer vermiştir. Bunun üzerine İmam onun eserini çok takdir ettiğini ifade etmiştir.¹⁷

Ebû Bekir el-Hallâl, belki de kendi çağında Hanbelî ekolünün en büyük otoritesi idi. Onun gözde öğrencisi Gulâmu'l-Hallâl diye bilinen Abdulazîz şöyle rivâyet etmektedir: "Bir defasında ben, Ali b. Muhammed el-Beşşâr'ın (ö. 313/925-6) vermiş olduğu bir dersi dinliyordum ki, el-Hallâl da orada hazır bulunmakta idi. Bir *Mes'ele*'nin yorumunun istenmesi üzerine, soru

---

10 İbnu'l-Ferrâ, s. 126-127.

11 A.g.e., a.y.

12 A.g.e., s. 102-103.

13 A.g.e., s. 103-104.

14 A.g.e., s. 155-157.

15 A.g.e., s. 37-39.

16 A.g.e., s. 50-53.

17 A.g.e., s. 118-120.

soran, İbn Beşşâr'ın kendisinden bir cevap beklediği halde, İbn Beşşâr 'bu şeyhe sor, o İbn Hanbel'in mezhebinin imamıdır' diyerek, defalarca soru soranın soruyu el-Hallâl'a sormasını istemişti.¹⁸ Başka bir Hanbelî alim Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen b. Şehriyâr (ö. 360) onun ilmini takdir ederek şöyle diyor: "Biz hepimiz onun takipçisiyiz. Ne onun ilminde ne de onun derlemesinde ondan üstün olan kimse bilinmektedir."¹⁹

el-Hallâl'ın şöhreti, muhtemelen çağdaşı olan bazı Hanbelîler'in zihninde kıskançlığa yol açmıştı. Bir keresinde Ebû Bekir es-Sircî oldukça yergili bir yorum yaparak şöyle demiştir: "el-Hallâl kitaplarını yazdı, ve şimdi bizim oturup kendisinden dinlememizi istiyor! Bu imkansız bir şey." Bunun üzerine Ebû Bekir b. Şehriyâr daha yerici bir ifade kullanarak şöyle dedi: "Her acemi el-Hallâl'la kıyaslanabilir mi? Rivâyet sahasında kim el-Hallâl'ın yaptığını yapabilir?"²⁰ el-Hallâl'ın rivâyetlerinin sıhhatini zayıflatmak için bazı âlimler, sık sık onun *haddesenâ* yerine *ahbaranâ* lafzını kullandığını, bunun da onun rivâyetlerinin *icâze*'ye dayandığını ve onun rivâyetlerini her zaman kendilerinden rivâyet ettiği şeyhlerden işitmediğini gösterdiğini bildirmişlerdir. el-Halla, böyle eleştirileri çürütmek için kendisinin kullandığı *ahbaranâ* ve *haddesenâ* lafızlarının aynı anlama geldiğini ifade etmiştir.²¹

Bağdad'daki el-Mehdî câmiî el-Hallâl'ın ilmî faaliyetlerinin merkezi olmuştur. Hanbelî ekolünün doğduğu ve yayıldığı yer burasıdır. Öyle görünüyör ki, el-Hallâl olmasaydı Hanbelî ekolünün düşüncesi kesinlikle hala yaşıyor olamazdı.²² Onun öğrencileri arasında yukarıda adı geçen ve daha çok Gulâmu'l-Hallâl diye bilinen Abdulazîz, belki de ondan sonra en büyük Hanbelî âlimi idi. Gulâmu'l-Hallâl'ın **eş-Şâfi, Kitâbu'l-Kavleyn, el-Muğnî, Tefsîru'l-Kur'an, el-Hilâf maa's-Şâfi, Zâdu'l-Müsâfir ve et-Tenbîh** gibi eserler telif ettiği söylenmektedir.²³ O, hocası el-Hallâl'ın kendisinden

18 İbnu'l-Beşşâr, Bağdad'lı bir Hanbelî âlim idi. Bkz, el-Hatîbu'l-Bağdâdî, V/112-113.

19 A.g.e., a.y.; *Tezkira*, III, 7.

20 A.g.e., a.y., krş., Ebû Zehra, s. 183.

21 A.g.e., a.y., Muhaddisler *haddesenî*, *haddesenâ* ve *ahbaranî*, *ahbaranâ* lafızlarının kullanımında aynı fikirde değildirlir. Bazı müteahhir muhaddislere göre, eğer râvî diğer öğrenci arkadaşları ile birlikte ise, şeyh'ten işittiği hadisleri rivâyet ederken *haddesenâ* demelidir. Eğer tek başına ise *haddesenî* demesi gerekir. Eğer bir kişi başka öğrenci olmadan şeyhine okuyarak hadisi rivâyet ediyorsa *ahbaranî* demeli, birden fazla öğrenci orada hazır bulunuyorsa râvî *ahbaranâ* demelidir. İlk dönem muhaddisler, ister şeyhten işitilsin, isterse ona okunsun, *ahbaranâ* lafzını *haddesenâ* lafzına tercih etmişlerdir. İbn Hanbel ve Abdurrazzâk'a göre, bu iki lafız arasında herhangi bir fark yoktur. Krş, *Bâisu'l-Hasîs*, s. 126; *Ulûmu'l-Hadîs*, s. 89-91; *er-Risâletu'l-Mustatrafâ*, s. 89.

22 Ebû Zehrâ, s. 183; Ebû Şehbe, *A'lâmu'l-Muhaddisîn*, s. 311.

23 İbnu'l-Ferrâ, s. 334-335.

yirmi Mesâil aldığını ve bunları bir kitapta derlediğini söylemektedir.²⁴ Bunlar bazan birbirinden farklıdır. Bazı Mesâil üzerinde farklı görüşler ortaya koyan bir kaç örnek, İbnu'l-Ferrâ'nın Tabakât'ında muhafaza edilmektedir.²⁵ Böyle bir kaç örnek, Mesâilu Abdilazîz²⁶ 'de de bulunabilecektir. Kendilerine ulaşabildiğimiz kadarıyla, el-Hallâl'ın eserlerini bize rivâyet eden Gulâmu'l-Hallal Abdilazîz'dir.

Hanbelî fıkında temel bir eser olan **Kitâbu'l-Muhtasar fi'l-Fıkh alâ Mezhebi Ahmed b. Hanbel** adlı eserin müellifi Ömer b. el-Hüseyn el-Hırakî (ö. 334/945-6) büyük oranda el-Hallâl'ın eserlerinden yararlanmış olmalıdır. el-Hırakî hakkında verdiği biyografik bilgilerde İbnu'l-Ferrâ, el-Hırakî'nin, el-Merrûzî, el-Harb el-Kirmânî, Sâlih ve Abdullah'ın öğrencilerinin öğrencisi olduğunu söylemektedir.²⁷ Ebû Zehra'ya göre el-Hırakî'nin el-Muhtasar'ı, onun el-Hallâl'dan derlemiş olduğu Mesâil'in özetidir.²⁸ el-Muhtasar üzerine üç yüzden fazla şerh yazılmıştır ki, bunlardan biri olan İbn Kudâme'nin (ö. 620) el-Muğnî'si Hanbelîler arasında en çok itibar gören eserdir.²⁹

el-Hallâl, yetmiş sekiz yaşında iken Rabîu'l-evvel ayının ikisinde, Cuma günü 311/923 yılında Bağdad'da vefat etmiştir. O, Ahmed b. Hanbel'in ayaklarının geldiği tarafa, hocası el-Merrûzî'nin mezarının yanına defnedilmiştir.³⁰ Hanbelî ekolünün dört başarılı hâmişinin, İbn Hanbel'in, el-Merrûzî'nin, el-Hallâl'ın ve Gulâmu'l-Hallal'ın dördünün de yetmiş sekiz yaşında iken Cuma günü vefat etmeleri mutlu bir tesâdüftür. Gulâmu'l-Hallal'ın ölmeden önce, yetmiş sekiz yaşında ve Cuma günü öleceğini tahmin ettiği söylenir.³¹

Ebû Bekir el-Hallâl'ın Eserleri

el-Hallâl'ın biyografisini yazanlar onun aşağıdaki eserleri derlediğini ifade ederler:

1. *Kitâbu'l-Câmi'*
2. *Kitabu's-Sunne*
3. *Kitâbu'l-Ilel*
4. *et-Tabakât*
5. *Tefsîru'l-Kur'ân*

24 A.g.e., s. 339.

25 A.g.e., s. 335-336.

26 Şam, 1379, 1959-60.

27 *Tabakât*, s. 331-332.

28 Ebû Zehra, *İbn Hanbel*, s. 186.

29 A.g.e., a.y.; Krş, Hacı Halîfe, V, 80.

30 İbnu'l-Ferrâ, s. 290.

31 A.g.e., s. 339; el-Hatîb, X, 459-60.

6. *el-Edeb*

7. *Ahlâku Ahmed*³²

Adı geçen eserlerle ilgili bir inceleme aşağıda verilmiştir:

Kitâbu'l-Câmi' ve Kitabu's-Sünne:

Hacı Halîfe, el-Hallâl'in *Kitâbu'l-Câmi'*i ile ilgili bilgi verirken, Hanbelî mezhebinde bu eserin benzerinde başka bir eser derlenmediğini söylemektedir.³³ İbnu'l-Cevzî'ye göre *Kitâbu'l-Câmi'*, iki yüz cüzden oluşmaktadır.³⁴ İbnu'l-Kayyim'e göre el-Hallâl, İbn Hanbel'in metinlerini (nusûs/texts) yirmi cilt olan *el-Câmiu'l-Kebîr*'de toplamıştır.³⁵ Bununla birlikte el-Hallâl'in kendine ait bir ifade, onun yirmi cilt tutan *Kitâbu'l-Câmi'*inin iki yüz bölüme ayrılmış olduğunu göstermektedir. Ayrıca o, hocası el-Meymûnî'nin³⁶ İbn Hanbel'den derlediği yüz sayfa tutan iki büyük cüz halindeki *Mesâil*'in on altı bölümünün kendi elinde olduğunu da söylemektedir.³⁷

Hem İbn Teymiye hem de İbn Kayyim, bir takım kelâmî ifadelerinde sık sık el-Hallâl'in *Kitâbu's-Sünne*'sinden alıntı yapmaktadırlar. İbn Teymiye'ye göre bu eser, İbn Hanbel'in dogmatik görüşleri ile ilgili bilgi için tam uygun bir kaynaktır.³⁸ Ünlü tarihçi ve Hanbelî âlim ez-Zehebî de söz konusu *Kitâbu's-Sünne*'den bazı eserlerinde alıntı yapmaktadır.³⁹ Bunun için, el-Hallâl'in bu iki eseri, *Kitâbu'l-Câmi'* ve *Kitâbu's-Sünne*'nin Ahmed b. Hanbel'in öğretileri hakkında doğrudan bilgi almak için hayatî öneme sahip olduğu sonucuna varılabilir. Maalesef, her iki eserin de hala izine rastlanılmamıştır. Fakat el-Hallâl tarafından derlenen ve *el-Müsned min Mesâili Ahmed b. Hanbel* başlığını taşıyan bir el yazması British müzesinde muhafaza edilmektedir.⁴⁰ Bu eserin adının *Müsned* olmasına rağmen, Ahmed b. Hanbel'in aynı adı taşıyan ünlü hadis eseri ile karıştırılmamalıdır. el-Hallâl'in *Müsned*'i bir çok hadis ve âsâr'ın yanı sıra, İslâm'ın ilk dönemindeki dînî-siyâsî ve kelâmî ihtilaflarla ilgili bizzat İmam'ın ifadelerini de içermektedir. Bu eser, hemen hemen bütün kelâmî problemleri ayrıntılı olarak ele almaktadır. Mesela, hilâfet ve imâmet ile ilgili problemler, Rafizîler ve

32 İbnu'l-Ferrâ, s. 295; *Tezkira*, III; *Gals*, I, 311.

33 A.g.e., II, 579.

34 *Menâkıb*, s. 512.

35 *عشرین سقرا*, *İ'lâm*, I, 10.

36 *Supra*.

37 İbnu'l-Ferrâ, s. 156; krş, Ebû Zehra, s. 185.

38 *Encyclopedia of Islam*, (new edition), I, 274; krş, *Terceme*, s. 81-82.

39 Krş, onun *Kitâbu'l-Uluv* adlı eseri, s. 133.

40 Br. Mus. No. Or. 2675; 213 varak, 10//61/2//; 23 satır, 5-1/4// uzunluğunda, kalın ve okunaklı bir nesh hattı ile yazılmış, bazı bölümleri okunamaz halde. Krş, *GALI*: 250; *GASI*: 311.

Havâric gibi ilk mezhepler, ırcâ, cebr ve kader problemi, halku'l-Kur'an mihenesi de dahil Cehmiye ile ilgili problemler, eserde ele alınmaktadır.⁴¹ Bu satırların yazarı, her ikisinin de bütünüyle aynı olduğu kesinlikle söylenebilir de, yukarıdaki yazmanın Kitâbu's-Sünne olduğunu gösteren yeterli güvenilir delili bulmuştur. Bu el yazmasından, bir çok seçilmiş parçayı İbn Teymiye ve İbn Kayyım'ın, Kitâbu's-Sünne'ye gönderme yaparak kendi eserlerinde alıntı yaptıkları görülebilir ki, bunların en küçük bir değişiklik olmaksızın aynı olduğu görülür. ez-Zehebî de kelâmla ilgili eseri *Kitâbu'l-Uluv*'da bu eserden, Kitâbu's-Sünne ismini zikrederek alıntı yapmaktadır.⁴²

ez-Zehebî'ye göre, *Kitâbu's-Sünne* üç ciltten oluşmaktadır.⁴³ Görebildiğim kadarı ile yukarıdaki el yazmasının ez-Zehebî'nin sözünü ettiği üç ciltlik *Kitâbu's-Sünne*'nin ilk cildi olup olmadığını tahkik etmek imkansızdır. Bu el yazması genellikle benzer yapıdaki eserler tarafından ele alınan konuların nerede ise tamamını içermektedir. Muhtemelen ez-Zehebî kullandığı zaman bu eser üç cilt halinde idi. Ayrıca, bazı kaynaklarda el-Hallâl'in *Kitâbu's-Sünne*'sine atfedilerek bazı iktibasların yapıldığı görülmektedir.⁴⁴ Fakat bunlar söz konusu el yazmasında yer almamaktadır. Bazı kaynaklarda, yine el-Hallâl tarafından rivâyet edilmiş olan İbn Hanbel'in *Kitâbu'r-Red ale'l-Cehmiyye ve'z-Zanâdika* adlı eserinin, *Kitâbu's-Sünne*'nin bir bölümü olarak zikredilmesini görmek şaşırtıcıdır.⁴⁵ Fakat bu da söz konusu el yazmasında yer almamaktadır. Bununla birlikte, mevcut olan eserde original *Kitâbu's-Sünne*'nin bazı bölümlerinin eksik olduğu tahmin edilebilir.

Şimdi geriye, el-Hallâl'in *Kitâbu'l-Câmi*' adlı eserinin bir bölümünü kesinlikle söz konusu el yazmasının mı yoksa *Kitâbu's-Sünne*'nin mi oluşturup oluşturmadığını görmek kalmıştır. Dr. Charles Rieu'ya göre, bu eser muhtemelen *Câmi*'nin bir bölümüdür.⁴⁶ Hanbelî ekolü üzerine uzman olan Prof. Henry Laoust bu eserin *Kitâbu'l-Câmi*'nin bir bölümü veya 'yeniden elden geçirilmiş şekli' olduğunda şüphe olmadığını söylemektedir.⁴⁷ Âlimler ara-

41 Krş, Br. Mus. Cat. of Or. MSS.

42 Bu tür alıntular için bkz., İbn Teymiye, *Kitâbu'l-İmân*, s. 132-134, 158, 193, 321; *Mecmûu Fetâvâ*, I, 235; *er-Resâil*, III, 4, 68, 69, 126; *al-Akîdetu'l-İsbahâniyye*, s. 5; *Fetâva'l-Hamaviyye*, s. 105, 122; *Minhâc*, III, 97; *Muvâfaka*, I, 152, 155, 156; II, 17-21, 60-62. İbnu'l-Kayyım, *es-Savâik*, II, 311-313; *İctimâ*, s. 78-80. ez-Zehebî, *Kitâbu'l-Uluv*, s. 133. Ayrıca benim Londra Üniversitesi'nde hazırladığım *A Critical Edition of the First Volume of al-Musnad min Mesâil Abî Abd Allâh Ahmad b. Muhammad b. Hanbal* başlıklı doktora tezimin girişine (s. 8-11) bakınız.

43 *Tezkira*, III, 7.

44 Krş., *Muvâfaka*, II, 13-14; *Terceme*, s. 82.

45 *Muvâfaka*, I, 136; *İctimâu'l-Cuyûş*, s. 78.

46 Br. Mus. Cat.

47 Br. Mus. Cat.

sında *Kitâbu's-Sünne*'den sık sık iktibaslarda bulunan biri olan ez-Zehabî, el-Hallâl'in eserlerini kaydederken *Kitâbu'l-Câmi*'i ve *Kitâbu's-Sünne*'yi müstakil eserler olarak kaydetmektedir.⁴⁸ İbn Kayyim *Kitâbu's-Sünne*'den alıntı yaparken onu *Kitâbu'l-Câmi*'nin bir bölümü olarak kabul eder görünmektedir. Fakat o, *Kitâbu'l-Câmi*'nin bir bölümü olarak el-Hallâl'in başka bir eserine, yani *Kitâbu'l-Edeb* adlı eserine göndermede bulunmaktadır.⁴⁹ Benzer şekilde bazı kaynaklarda, onun diğer eserlerinin bir kaçı, anlayabildiğim kadarı ile, onun *Kitâbu'l-Câmi*' adlı eserinin bölümleri olarak zikredilmektedir.⁵⁰ İbn Teymiye'nin eserlerinde kesin bir sonuca ulaşmaya yardım edecek hiç bir şey yoktur. Yukarıdaki olguların ışığında, söz konusu eserin *Kitâbu'l-Câmi*'nin bir bölümünü oluşturduğu kesin bir şekilde söylenemez. Şimdi geriye, eğer mümkün olursa, el-Hallâl'in *Kitâbu'l-Câmi*'nin ne tür bir eser olduğunu tetkik etmek kalmıştır. el-Buhârî'nin ve et-Tirmizî'nin eserleri gibi *Câmi*' türü hadis eserlerinin yanı sıra⁵¹, öyle görünüyor ki, muhaddisler tarafından hadisleri içerdiği gibi âsâr'ı da içeren farklı *Câmi*' türü eserler de derlenmişti ve bu eserler konularına göre tertîb edilmişti. Muhtemelen, el-Hallâl'a'nın bir çok bölüm altında hadisler ve âsâr ile destekleyerek Ahmed b. Hanbel'in öğretilerini derlediği *Kitâbu'l-Câmi*' adlı eseri de bu tür bir eserdir.⁵²

el-Hallâl'in hâlâ mevcut olan aşağıdaki eserleri de muhtemelen *Kitâbu'l-Câmi*'nin bölümleridir:

1. *Kitâbu'l-Hadîs ale't-Ticâra ve's-Sinâa*: Bu eser otuz beş sayfa olarak 1348/1929 yılında Şam'da basılmıştır. Eser, hayatın vazgeçilmez gerekleri olan ticaret ve sanatın önemine dair Ahmed b. Hanbel'in ifadelerinin derlendiği bir eserdir. İmam bu eserinde tevekkül adı altında sanatkarlığın altını oyan Sûfiye'yi eleştirmektedir. el-Hallâl'in basılan tek eseri budur.

2. *Kitâbu'l-Emri bi'l-Ma'rûf ve'n-Nehyi ani'l-Münker*: Eser, el yazması halinde Zâhiriye kütüphanesinde. Eser, İbn Hanbe'nin emr-i bi'lma'rûf ve nehy-i ani'l-münker ile ilgili ifadelerini içermektedir. Fikirler genellikle meşhur bir hadisin açıklanması babında öğrencilerinin sorduğu soruya verdiği cevaplar halinde sunulmaktadır. O hadis şöyledir: *Sizden bir kötülük*

48 Bkz., *Terceme*, s. 81; *Tezkira*, III, 7.

49 Bkz., *İctimâ*, s. 73-79.

50 İbn Asâkir, (*Târîh*, VI, 362) *Kitâbu Edebi'l-Kadâ'yı*, *Kitâbu'l-Câmi*'nin bir bölümü olarak zikretmektedir. İbn Teymiye, *Mecmû Fetâvâ*'sında (II, 216) *Câmi*'den uzun bir rivâyet iktibas etmektedir. Bu rivâyet ne tartışılan el yazmasında bulunmakta, ne de onun konusu ile ilgilidir.

51 *Câmi*' türü hadis eserleri, bütünüyle sekiz bölümden oluşur: 1. Akâid, 2. Ahkâm, 3. Rkâk ve Edebu't-Taâm, 4. Tefsîr, 5. Târîh, 6. Sefer, Kiyâm ve Kuûd, 7. Fiten, ve 8. Menâkub.

52 Bkz., *Risâletu'l-Mustatrafa*, s. 30-41; *Ulûmu'l-Hadîs*

gören onu eli ile değiştirsin, eğer gücü yetmezse dili ile değiştirsin, eğer buna da gücü yetmezse kalbi ile buğzetsin. Bu ise imanın en zayıf derecesidir.”

3. *Kitâbu'l-Kırâa inde'l-Kubûr*: El yazması Zâhiriyyededir, iki varaktır.⁵³ Bu eserde el-Hallâl İmam'ın mezarlıklarda Kur'an okunmasının sahihliğine dair ifadelerini rivâyet etmektedir. İmam ilk başta bunu bid'at olarak kabul ederken, daha sonra buna izin vermiştir.

Ahmed b. Seyyâr el-Merrûzî tarafından derlenen ve *Mesâlu'l-İmâm Ahmed b. Hanbel eş-Şeybanî* (212 varak) başlığını taşıyan bir el yazmasından söz ederken Fuad Seyyid, yukarıdaki el yazmasının muhtemelen el-Hallâl'ın *Kitâbu'l-Câmi'*inin bir bölümü olduğunu söylemektedir, çünkü el-Hallâl İbn Seyyâr'ın öğrencisi idi. El yazması şunlardan müteşekkildir:

a) *Kitâbu't-Teraccul*

b) *Cüz'ü'l-Evvel min Kitâbi Ehli'l-Milel ve'r-Ridde ve Tarîku's-Sala ve'l-Ferâid.*

c) *Kitâbu'l-Vukûf ve'l-Vesâyâ.*

d) *Bâbu Ahkâmi'n-Nisâ.*⁵⁴

4. *Kitâbu'l-İlel*: ez-Zehebî'ye göre el-Hallâl'ın *Kitâbu'l-İlel*'i bir kaç ciltten oluşmaktadır.⁵⁵ Bu eser hadislerin zayıf olmasının nedeni ile ilgili bir eser olmalıdır. Yazar bu eserde İbn Hanbel'in *Kitâbu'l-İlel*'ini (birinci cilt Ankara'da basılmıştır, 1963) çok sık olarak kullanmıştır. İbnu'l-Cevzî'ye göre, el-Hallâl tarafından derlenen *Kitâbu'l-İlel* İbn Hanbel'in kendisinin de eleştirildiği bir takım hadisleri içermektedir.⁵⁶ İbn Kudâme'nin, bu eserin muhtasarı olan *Muhtasaru İleli'l-Hadîs* adında bir eser derlediği söylenmektedir.⁵⁷ Şu ana kadarki bilgilerimize göre, bu eser hakkında da herhangi bir iz yoktur.

Yukarıda adı geçen eserlerin yanı sıra, aşağıdaki bir kaç eserin de el-Hallâl tarafından derlendiği zikredilmektedir.

a) *Kitâbu'l-Akîka*⁵⁸

b) *Kitâbu's-Sır*⁵⁹

c) *Kitâbu Edebi'l-Kadâ*⁶⁰

Bu eserler de *Kitâbu'l-Câmi'*nin bölümleri olmalıdır.

53 Bu el yazması *Kitâbu'l-Emr*'in son iki varaktır.

54 *Fihristu'l-Mahtûtât*, Dâru'l-Kütübi'l-Mısriyye (1963), III. bölüm, s. 53.

55 *Tezkire*, III, 7; *Risâletu'l-Mustatrafa*, s. 147-148.

56 *el-Musned*, nşr., Ahmed Muhammed Şâkir, I, 57.

57 *el-Muğnî*, I, 11.

58 İbnu'l-Ferrâ, s. 360.

59 A.g.e., s. 165.

60 İbn Asâkir, *Târîh*, VI, 362.

BİBLİYOGRAFYA

Yazmalar:

el-Hallâl, *Kitâbu'l-Emr bi'l-Ma'rûf ve'n-Nehy ani'l-Münker* (Zâhiriyye). *Kitâbu'l-Kurâa inde'l-Kubûr* (Zâhiriyye). *el-Musned min Mesâili Ahmed b. Hanbel* (Britanya Müzesi).

Basılmış eserler:

Ebû Şehbe, *A'lâmu'l-Muhaddisîn*, Kahire, 1963.

Ebû Ya'lâ b. el-Ferrâ, *Muhtasaru Tabakâti'l-Hanâbile*, Şam, 1350/1931.⁶¹

Ebû Zehra, *İbn Hanbel*.

Brockelmann, *Geschichte Der Arabischen Litterature* (Supplement)

ez-Zehbî, *Kitâbu'l-Uluvv*, Delhi, 1306/1889.

Tezkiratu'l-Huffâz, Haydarâbâd.

Tercumetu İbn Hanbel, (Ahmed Muhammed Şâkir'in yayınladığı *Musned* ile birlikte basılmıştır, I/59-131.).

Fuad Seyyid, *Fihristu'l-Mahtûtât, el-Kısmu's-Sâlis*, (Dâru'l-Kütüb, Kahire).

Hacı Halâfe, *Keşfu'z-Zunûn*, (nşr., Flugel).

İbn Asâkir, *Târîh*, (nşr., Abdulkâdir Bedrân, Şam, 1911-1914).

İbn Hanbel, *Kitâbu'l-İlel*, (I. cilt, Ankara, 1963).

Kitâbu'r-Redd ale'l-Cehmiyye ve'z-Zanâdika, (el-Halebî).

İbnu'l-Cevzî, *Menâkibu Ahmed b. Hanbel*, (Kâhire, 1931).

İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, (Kâhire, 1351/1932).

el-Bâisu'l-Hasîs (nşr., Ahmed Şâkir, el-Halebî).⁶²

İbnu'n-Nedîm, *Fihrist*, (Leipzig, 1871).

İbnu'l-Kayyım, *İctimâu'l-Cuyûş*, (Amritsar, 1897).

İ'lâmu'l-Muvakkîn, (Delhi, 1896).

Muhtasaru Savâriki'l-Mursele, (Mekke, 1348/1929).

İbn Teymiyye, *Kitâbu'l-İmân*, (Delhi, 1311/1894).

Mecmûu Fetâvâ, (Kâhire, 1326/1908).

Minhâcu's-Sünne, (Bulak, 1321/1903).

Muvâfakatu Sarîhi'l-Ma'kûl bi Sarâhati'l-Menkûl, (Minhâcu's-Sünne'nin kenarında basılmıştır).

er-Resâil ve'l-Mesâil, (Kâhire, 1341-49/1923-30).

el-Akâdetu'l-İsbahâniyye, (Kâhire, 1326/1908).

Fetâvâ'l-Hamaviyye, (Amritsar, Hindistan, 1897).

el-Hatîbu'l-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*.

el-Hallâl, *Kitâbu'l-Hadîs ale't-Ticâra ve's-Sinâa*, (Şam, 1348/1929).

Muhammed b. Ebî Ya'lâ el-Ferrâ, *Mesâilu Abdilazîz Gulâmu'l-Hallâl*, (nşr., Zuheyr eş-Şâviş, Şam, 1379/1959).

61 Öyle görünüyör ki, müellif bu kaynağı zikrederken –eğer baskı hatası değilse– bir yanlışlık yapmıştır. Şöyle ki, Hanbelî tabakât müellifleri arasında 'Ebû Ya'lâ b. el-Ferrâ' adında bir âlim yoktur. Muhtemelen müellif, Muhammed b. Ebû Ya'lâ el-Ferrâ'yı (ö. 526/1132) kasdediyordur. Ancak bu durumda da yine bir hatalı atıf durumu devam etmektedir. Çünkü Muhammed b. Ebû Ya'lâ el-Ferrâ, Tabakâtu'l-Hanâbile müellifidir, ancak onun kendi eserini ihtisar ettiğini bilmemekteyiz. Onun eserini Şerefeddîn Abdurrahîm b. Abdullah el-Bağdâdî (ö. 741/1341) ve Muhammed b. Abdulkâdir el-Ca'ferî en-Nablûsî (797/1394) 'Muhtasaru Tabakâti'l-Hanâbile' adıyla ihtisar etmişlerdir. Bu konuda bkz., Koca, Ferhat, İslâm Hukuk Tarihinde Selefi Söylem Hanbelî Mezhebi, A. O. Yay., I. bsk., Ankara, 2002, s. 275. (Çev. notu)

62 *el-Bâisu'l-Hasîs*, İbn Kesîr'in eseri değil, Ahmed M. Şâkir'in eseridir. Bu konuda bir açıklama için bkz., Çakan, İsmail Lütfî, *Hadîs Edebiyatı*, s. 186. (Çev. notu)